

IRODA TUSHUNCHASINING FALSAFA VA PSIXOLOGIYA FANLARIDA TALQIN QILINISHI

Jabborov Elbek Eshpo'latovich

IIV Qashqadaryo akademik litseyi o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada iroda tushunchasining falsafa va psixologiya fanlarida talqin qilinishi, Qadimgi antik davrda inson ongi va ma'naviyati uch qismga bo'linishi: aql (tafakkur), iroda va hissiy kechinmalar haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Iroda, ong, ma'naviyat, aql, antik, intellektual, ratsional konsepsiya, valyuntaristik konsepsiya, falsafa.

Qadimgi antik davrda inson ongi va ma'naviyati uch qismga bo'lingan: aql (tafakkur), iroda va hissiy kechinmalar. Insonning ongi insoniy tuyg'ulardan (uyat, vijdon, or-nomus, mehr-shavqat, qahr-g'azab, zavq-shavq) boshlanadi. Tuyg'ular inson ko'ngliga ta'sir ko'rsatish jarayonida unga nafaqat kayfiyat, balki fikr ham uyg'otadi. Inson o'z tuyg'usini anglash uchun ma'lum bir tushunchalarga qiyoslaydi.

Insonning hissiy dunyosi asta-sekin aql dunyosiga ham aylana boshlaydi. Insonning aql dunyosi tushunchalardan, g'oyalardan boshlanadi va insonning didiga, qarashlariga ta'sir ko'rsatadi.

Inson yashashi va hayot kechirishi uchun ma'lum bir faoliyat bilan shug'ullanadi. Bu faoliyat esa iroda vositasida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham antik davr olimlari iroda tushunchasini faoliyat sifatida talqin qiladilar.

Olimlar ma'naviyatning tuzulmasi haqida so'z yuritganda uni insonning ichki ruhiy va aqliy intellektual dunyosi ekanligi bilan bir qatorda yaratuvchilik va ijodkorlik qobiliyatini ham alohida ajratib ko'rsatadi. Insonning xulq-atvori,

meh-nati, yaratuvchiligi, ijodkorligi – bular hammasi uning irodasini yuzaga chiqishi bilan bog‘liq. Iroda insonning amalga oshirajak ishlarini yuzaga chiqishida unga yordam beruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi.

Falsafa tarixida irodaga nisbatan bir-birini inkor qiluvchi qarama-qarshi yon-dashuvlar, fikrlar va xulosalar ko‘p bildirilgan. Ayniqsa iroda erkinligi to‘g‘risida. Iroda Avreliy Avgustin falsafasida muhim o‘rin egallaydi. Uning falsafasida ma’naviy hayotning asosi aql emas, iroda degan qarash yotadi. Bunda Avgustin shunga tayanadiki, har bir narsaning mohiyati uning passivligida emas faolli-gidadir. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, insonning mohiyatini passiv xarakterdagi aql emas, balki harakat, faol iroda belgilaydi. A.Avgustin falsafasi insonning intellektual, ratsional konsepsiyasini (tafakkur irodadan yuqori turadi) emas, balki valyuntaristik konsepsiyasini (iroda tafakkurdan yuqori turadi) ilgari suradi. Valyuntaristik konsepsiyaga muvofiq Avgustin his-tuyg‘ular hal qiluvchi o‘rin tutadi deb uqtiradi. Uning fikricha, aslida ko‘pgina tuyg‘ular etik ahamiyatga ega bo‘ladi va insonning hayotida ko‘pgina intellektuallar o‘ylaganidan ko‘proq ahamiyat kasb etadi¹.

Dastlab Avgustin inson to‘liq iroda erkinligiga ega deb hisoblaydi. Insonning harakatlari fundamental tarzda uning o‘z irodasiga bog‘liq bo‘ladi. Odamlar xudoni izlashga intilishlari va uning so‘ziga quloq solishlari ham, Xudodan ixtiyoriy ravishda qaytishlari, ya’ni gunoh qilishlari ham mumkin. Faqat erkin tanlov holatidagina gunoh haqida gapirish mumkin bo‘ladi. Yovuzlik, shunday qilib, insonning erkin irodasiga, uning noto‘g‘ri qo‘llanishiga borib taqaladi².

”Iroda falsafasining otasi” deya nom qozongan nemis faylasufi Artur Shopenhauer (1788-1860) va uning izdoshlari irodani borliqning, butun olam jarayonining hamda inson faoliyatining birlamchi asosi, deb hisoblaganlar.

¹ Gunnar Skirbekk Nils Gile. Falsafa tarixi. T.:”Sharq” nashriyot- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2002. 191-bet

² O’sha joyda

Faylasuf fikricha, borliqning asosida iroda turadi. Uningcha iroda yagona ichki manbadir. U har bir ongning bevosita o'zidan kelib chiqadi. Iroda tushunchasi ana shu ongdan kelib chiqqan holda mohiyat sifatida butun dunyoga tarqaladi. Inson va olam mohiyati ham irodaga bog'liq.

Shopenhauer dunyoni ikkiga ajratish kerakligini ta'kidlaydi, ya'ni dunyo o'zida, mening hissiyotlarimga bog'liq bo'lmagan va mening tasavvurimda bo'ladigan hodisalar dunyosi³. Uning fikricha, bizning bilish faoliyatimiz dunyoning o'ziga qaratilmagan, balki bu dunyo hodisalariga qaratilgandir.

Shopenhauerning irodaga oid eng ulkan asari "Olam iroda va tasavvur sifatida" (1818) deb nomlanadi. Olimning iroda to'g'risidagi mulohazalari mana shu ulkan asarda jamlangan.

Olim fikricha, bilish jarayonida uning obyekti (olam, voqelik) va subyekti (inson) bir fursatda o'zaro birlashadi, ular o'rtasida muayyan nisbatdagi bus-butunlik yuzaga keladi. Mazkur birlashish natijasida inson olamni u yoki bu darajada anglaydi. Uning ongida "tasavvur" sifatida olam hosil bo'ladi. Anglanmagan, o'z holicha olingan olam ko'r, aniq asosi yo'q "yashashga intilish irodasi"dir. Olam o'z maqsad-muddaosi bo'lgan hodisalarning cheksiz adadlariga maydalanadi. Bunday holni u obyektivlashish (obyektivatsiya) deb ataydi. Obyektivlashish deganda, mutafakkir voqelikning barcha alohida unsuri, bo'lagi, parchasining o'ziga xos mustaqil maqsad-muddaosi, manfaati borligini, u bizning ongimizga bog'liq emasligini nazarda tutadi. Har bir obyektivatsiya mutlaq hukmronlikka intiladi. Ushbu intilish "barchaning barchaga qarshi urushi"ni keltirib chiqaradi⁴.

Inson – iroda obyektivatsiyalashuvining oliy pog'onasi bo'lib, aql yordamida olamni bilish qobiliyatiga ega. Inson o'zini to'liq yashashga intilish irodasi bilan birgalikda anglaydi. Shu bois uning nazarida boshqa individlar

³ Nazarov Q. G'arb falsafasi. T.: "Sharq" nashriyot- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2004. 511-bet

⁴ Философский энциклопедический словарь. - М., 1983. - С.783.

mavjudligi o‘z shaxsining bor-yo‘qligiga bog‘liq: “men bor olam bor, men yo‘q – olam yo‘q”, ya’ni olamni men his qilsam, tasavvur etsamgina u men uchun bor, his qilmasam, tasavvur eta olmasam, men uchun u yo‘qoladi yoki mendan olam boshlanadi, men bilan tugaydi. Shopenhauer fikricha, bunday tasavvur insonni haddan tashqari xudbin shaxsga aylantiradi. Davlat (ijtimoiy tashkilot) xudbinlikni yo‘q qilolmaydi. Chunki davlat o‘zaro muvozanatga keltirilgan xususiy irodalar tizimidir. Faqat san’at va axloqdagina xudbinlik bosimi, qistovlari yengib o‘tiladi. Gegel va tasavvuf mutafakkirlarining qarashlari to‘g‘risida gapirganda, odatda, ular Platonning abadiy g‘oyalar va Plotinning emanatsiya nazariyasiga borib taqalishi ta’kidlanadi. Faqat Gegelda emanatsiya manbai – bu Mutlaq g‘oya, Mutlaq ruh, tasavvufda – Olloh. Shopenhauerda esa iroda. Olam cheksiz maydalangan, obyektivatsiyalashgan irodadir. Shopenhauer uchun iroda, shunday qilib, olamni tashkil etuvchi, hamda yaratuvchi, harakatlantiruvchi, o‘zgartiruvchi, yangilovchi va boshqaruvchi kuchdir⁵.

Shuningdek, u biluvchi ong dunyoni maxsus kategoriyalar, tushunchalar orqali qabul qiladi va bizning tasavvurimizni tartibga soladi, deydi va shu asosda u o‘zining “Dunyo bu mening tasavvurimdir”, degan g‘oyasini asoslashga harakat qiladi. Lekin bundan Shopenhauer ruhiy olamdan boshqa olamni tan olmaydi, degan fikr kelib chiqmasligi kerak⁶.

Zero, bilish jarayonida tug‘ilgan dunyo, Shopenhauer fikricha, haqiqiy dunyodan farq qiladi. Shuning uchun ham birinchi hodisa, tasavvur sifatida, ikkinchisini undan ajratilgan, reallik dunyosi, iroda dunyosi, deb oladi. Birinchisida sababiyat hukmronlik qiladi, makon va zamonda mavjud bo‘lgan hamma narsa unga bo‘ysundirilgan. Ikkinchisi makon va zamondan tashqarida. U hech qanday chegara bilan cheklanmagan, shakllanmagan, bepoyondir.

⁵ Erkayev A. Ma’naviyat va iroda // QarDU xabarlarilari ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal. - Qarshi. 3/2015. 67-68-betlar

⁶ Nazarov Q. G‘arb falsafasi. - T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2004. 511-bet

Shopenhauer fikricha, dunyo iroda orqali harakat qiladi va unda uchraydigan toʻsiqlar bunga begonadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadgʻu bilig. - T.: Yulduzcha, 1990.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. 2-nashri. - T.: 2012.
3. Erkayev A. Maʼnaviyat – millat nishoni. - T.: Maʼnaviyat nashriyoti, 1999.
4. Erkayev A. Milliy gʻoya va maʼnaviyat. - T.: Maʼnaviyat. 2002.
5. Erkayev A. Maʼnaviyat va taraqqiyot. - T.: Maʼnaviyat, 2009.
6. Erkayev A. Oʻzbekiston yoʻli. - T.: Maʼnaviyat, 2011.